

๘. สติพิจารณาธรรมในธรรมแห่งสติปัญญา

Contemplation of Mind–Objects of the Foundations of Mindfulness

By Nithee Siripat – Siripat.com and Academiae Network. 2015

ความสำคัญของบทความ

ในบทแห่งการเจริญธรรม คือ “ธัมมานุปัสสนาสติปัญญา” นั้น เป็นต้องเรื่องของ “ผู้เฝ้าบิณฑบาตในธรรม–ผู้ดื่มธรรม” [ธมฺมปีติ] ย่อมไม่ใช่บุคคล “ผู้หวั่นไหว–ผู้ฟุ้งซ่าน” [วิกมฺปมานสฺส] เพราะต้องเป็นผู้มีปัญญาเห็นธรรม ได้แก่ (๑) “ทุกขมูล” คือ “รากเหง้าแห่งทุกข์” เพราะเป็น “มูลแห่งวิภูทุกข์” (๒) “ทุกข์นิทาน” คือ “เหตุแห่งทุกข์” เพราะเป็นเหตุเกิดของทุกข์ (๓) “ทุกข์ปฺปกโว” คือ “แดนเกิดแห่งทุกข์” เพราะทุกข์นั้นย่อมเกิดจากต้นหานี้ (๔) “ปาโส” คือ “บ่วง” เพราะเหมือนบ่วง นั้นคือ เครื่องผูก หมายถึง “มารปาโส” คือ “บ่วงแห่งมาร” (๕) “พลิส” คือ “เบ็ด” เพราะเป็นเหมือนเบ็ด นั้นคือ “สํารอกอกกยาก” [อาการคิดเบ็ดหลุดพันไปได้ยาก] หมายถึง “มารพลิส” คือ “เบ็ดของมาร” ผู้อยู่ในอาการทั้ง ๕ ประการดังกล่าวนี้ ย่อมได้ชื่อว่า “สัตว์ผู้ถูกคัมภีร์ครอบงำแล้วย่อมไม่ก้าวล่วงวิสัยแห่งมาร มารย่อมยังอำนาจให้ เป็นไปในเบื้องบนสัตว์เหล่านั้น” โดยนัยปริยายนี้ จึงเรียกว่า “แดนแห่งมาร เพราะเป็นวิสัยของมาร” [คิดชั่วทำชั่วด้วยอุปนิสัย] ฉะนั้น “ผู้มีธรรมปีติ” จึงเป็นผู้ถึงพร้อมด้วย “สมณะในจตุตถกถา” [สมณ] ที่เกิดจากการเจริญสติปัญญา ๔ นั่นคือ “ความบริสุทธิ์” [วิสุทฺฐ] ย่อมได้ชื่อว่า อันบริสุทธิ์แล้ว เพราะพ้นจากธรรมอันเป็นข้าศึกทั้งหลาย กล่าวคือ “นิรวณํ ๕–วิตก–วิจารณ์–ปีติ–และ–สุข” [อุเบกขา] หมายความว่า “ปราศจากอุปกิเลสแล้ว–คุณของคำที่ได้ดีแล้ว” คือ จิตที่ไม่ขุ่นมัว ไม่มีอุปกิเลส [วิปฺปสนฺเนน] ด้วยการเจริญใน “อิตตสัมมาปฏิบัติ” หมายถึง การตั้งความปรารถนาตั้งตนไว้ชอบ ตั้งจิตคิดมุ่งหมายนำตนไปถูกทาง คำว่า “นิรวณํ” หมายถึง นิรวณูปกิเลสทั้งหลายที่ “สหระคต–เกิดร่วม–เจือปน–สัมปยุตต์” ด้วย กามฉันทะ–พยาบาท–ถีนมิตฺตะ–อุทฺธัจจุกฺกัจจะ–วิจิกิจฉา–อวิชชา–อโรติ–อกุศลธรรมทั้งปวง ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์ทรงค้นหา “โมกขธรรม–โยคเกษมธรรม–ญายธรรม” อันได้แก่ มัชฌิมาปฏิทา อริยมรรคมีองค์ ๘ ที่สัมปยุตต์พร้อมด้วย โภทฺธิปักกียธรรม ๓๗ และ ธรรมทั้งหลายอันเป็นเครื่องมือในการสํารอกัดเกลากิเลสทั้งหลายที่ครอบงำจิตใจ ให้หมดสิ้นไปอย่างยั่งยืน ไม่มีเชื้อกิเลสเหลืออยู่อีกต่อไป ฉะนั้น สัมมาปฏิทาอันยิ่งยวดในการปฏิบัติธรรม การบำเพ็ญเพียรภาวนา [สมณะ–วิปัสสนา] ที่ประกอบด้วย “วิริยารัมภะ [สัมมาวายามะ]–สัมมาสติ–สัมมาสมาธิ” เป็นหลักแรกเริ่ม จึงเป็นเรื่องที่ปฏิบัติได้ยาก และรู้ผลได้ยากในขณะเดียวกัน [ทุกฺขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญญา] เพราะเป็นเรื่องการละโลกทั้งใบ เพื่อจะข้าม “โสมมธรรม” คือ สภาวะอันกิเลสเป็นดุจกระแสน้ำหลากท่วมใจสัตว์ กิเลสจุนน้ำท่วมพาผู้ตกไปให้พินาศ ไปสู่ “พระนิพพาน” ด้วยเหตุนี้ “ธัมมานุปัสสนาสติปัญญา” จึงเป็นหนทางหนึ่งที่สามารถชักนำไปสู่นิพพานได้อีกทางหนึ่ง หรือเป็นอริยธรรมที่สามารถสนับสนุนความตรัสรู้ได้.



บทความที่ ๘ ประจำปี ๒๕๕๘ – สติพิจารณาธรรมในธรรมแห่งสติปัญญา

เมื่อมนุษย์มีขั้นตอนในการแสวงหาความรู้ที่เป็นวิทยาศาสตร์อยู่ตลอดเวลา องค์กรความรู้ที่เกิดขึ้นมีจำนวนมหาศาล ที่เรียกว่า “เทคโนโลยี-วิทยาการ” [Technology] ความมีระเบียบขั้นตอนที่ชัดเจน ที่เรียกว่า “ข้อปฏิบัติสู่ความเป็นเลิศ” [Best Practices] ซึ่งแต่ก่อนช่วง “ยุคปฏิวัติอุตสาหกรรม” มักใช้คำว่า “กระบวนการค้นหาความจริง” [Discovery Procedures] หมายถึง ระเบียบแบบแผน ขั้นตอนการทำงาน การทดสอบ ประเมินผล และรายงานการนำเสนอ ซึ่งเรียกว่า “ระเบียบวิธีทางการวิจัย” [Research Methodology] เพราะมีสมมุติฐานมาจาก การป้องกันกลุ่มลัทธิศาสนจักร ที่กีดกันการแสวงหาความรู้ที่เป็นวิทยาศาสตร์ ตามความเป็นจริงที่ปรากฏ ที่ใช้ “วิธีแบบประกาศิต” [Prescriptivism] ห้ามถามในข้อสงสัยที่มีต่ออำนาจผู้สูงสุด มิฉะนั้น ถูกจับด้วยข้อหาเป็น “แม่มด-หมอผี” [Witch-Magician] อย่างสดหรือเผาสด ไม่ให้คนอื่นเอาเยี่ยงอย่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผู้รู้ นักวิชาการ นักปราชญ์ ยุคนั้น ที่มีแนวคิดข้อโต้เถียงอย่างมีเหตุผล มักถูกใส่ร้ายจนถึงขั้นเสียชีวิต จากกลุ่มผลประโยชน์ระหว่างฝ่ายอาณาจักรและฝ่ายศาสนจักร เช่น ประวัติศาสตร์ยุโรปยุคกลางและยุคสมัยใหม่ [ควรศึกษาประวัติศาสตร์อารยธรรมตะวันตกเพิ่มเติม เพื่อเป็นพื้นฐานความรู้เกี่ยวกับการพัฒนาวิชาการและเทคโนโลยีสมัยใหม่] แต่ในช่วงศตวรรษที่ ๑๕ นั้น นักวิทยาศาสตร์เริ่มต่อต้านอำนาจมีดทางศาสนจักรอย่างจริงจัง ไม่นับองค์กรความรู้ที่เป็นเชิงอัตนัยส่วนบุคคลที่ยกเมฆหรือนั่งเทียน [Subjectivism] ที่เหมาะแข่งวิธีการหาความรู้ว่า ต้องเป็นแบบเดียวกันหมด ไม่ต้องหาเหตุผล ไม่ต้องคำนึงถึงบริบทประกอบอย่างอื่น ที่มีอิทธิพลต่อ “ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ” [Natural Phenomena] นั้นๆ ว่าไปตามอารมณ์ เพราะฉะนั้น กฎเชิงทฤษฎีของกลุ่มนี้ จึงมีข้อยกเว้นทางทฤษฎีมากมาย [A Law with Exceptions] จนเกิด “ทฤษฎีเงา” [Shadow Law] ที่มีความชัดเจนกว่า “ทฤษฎีหลัก” [Main Theory] กลุ่มคนพวกนี้ ในภายหลังเรียกว่า “กลุ่มอนุรักษนิยม” [Conservatives] กลุ่มนักวิทยาศาสตร์และนักปราชญ์สมัยใหม่พยายามค้นหาความจริงด้วยการอธิบายตามสภาพที่เป็นจริงด้วยการใช้เหตุผลเชิงตรรกะ หรือการอนุมานเชิงอุปนัย [Induction] คือ การหาข้อเท็จจากข้อมูลส่วนย่อย เพื่อลงความเห็นเป็นข้อสรุปส่วนรวม เรียกว่า “สังเคราะห์” [Synthesis] ได้แก่ (๑) ระเบียบวิธี-ข้อปฏิบัติ [Regulations] (๒) กฎระเบียบ [Rules] (๓) กฎเกณฑ์ [Criteria] (๔) กฎ [Laws] (๕) หลักการ [Principles] ที่สามารถอธิบาย ณ ปัจจุบัน และพยากรณ์เหตุการณ์ในอนาคตนั้นๆ ได้ หรืออีกนัยหนึ่ง คือ “กฎที่เป็นข้ออธิบายปรากฏการณ์ส่วนรวม” ที่เรียกว่า “ลักษณะสากล” [Universality] หรือนิรนัย [Deduction] คือ การหาข้อเท็จจากข้อมูลส่วนร่วม เพื่อลงความเห็นเป็นข้อสรุปส่วนย่อย เรียกว่า “การวิเคราะห์” [Analysis] ซึ่งจะได้อีก “กฎย่อยเฉพาะตน” ที่เรียกว่า “ลักษณะเฉพาะตน” [Uniqueness] กระบวนการคิดทั้งหมดนี้ คือ การใช้เหตุผลโดยอาศัยวิธีใน (๑) “กระบวนการเปรียบเทียบ” [Comparison] คือ การค้นหาความแตกต่างในความเหมือน [Heterogeneity] และ (๒) “กระบวนการเทียบเคียง” [Analogy] คือ การค้นหาความเหมือนคล้ายคลึงกันในความแตกต่าง [Homogeneity] กล่าวสรุป คือ ถ้าสามารถพิจารณาเห็นความเหมือนและความแตกต่างระหว่างหมากับแมวได้ชัดเจน ย่อมฉลาดแน่นอน มีความแตกฉานทางโลกีย์ปัญญาได้ถึงขั้นสูงสุด นั้นหมายถึง องค์กรความรู้ที่เกิดขึ้น



ทั้งหมด จะกลายเป็นฐานความรู้สำคัญใน “ปัญญา ๓” หมายถึง ความรอบรู้-รู้ทั่ว-เข้าใจ-รู้ซึ่ง ได้แก่

- (๑) “จินตามยปัญญา” คือ ปัญญาเกิดจากการคิดพิจารณา ปัญญาสืบแต่ “โยนิโสมนสิการ” ที่ตั้งขึ้นในตนเอง หมายถึง การใช้ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด คิดเป็น คือ ทำในใจโดยแยกคายมองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณา รู้จักสืบสาวหาเหตุผล แยกแยะสิ่งนั้นๆ หรือปัญหานั้นๆออก ให้เห็นตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย [ปฏิจสุมุปปาท ๑๒]
- (๒) “สุตมยปัญญา” คือ ปัญญาเกิดจากการสดับเล่าเรียน ปัญญาสืบแต่ “ปรโตโฆสะ” หมายถึง เสี่ยงจากผู้อื่น การกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก คือ การรับฟังคำแนะนำสั่งสอน เล่าเรียนหาความรู้ สนทนาซักถาม ฟังคำบอกเล่าชักจูงของผู้อื่น โดยเฉพาะการสดับ “สังฆธรรม” จากท่านผู้เป็นกัลยาณมิตร
- (๓) “ภาวนามยปัญญา” คือ ปัญญาเกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญ ปัญญาสืบแต่ปัญญาสองอย่างแรกนั้น แล้วหมั่นมนสิการในปราศสภาวะธรรม นั่นคือ “การเจริญภาวนา” ที่ประกอบด้วย (๑) “สมถภาวนา” [รูปฌาน ๔-อรุฌาน ๔] กับ (๒) “วิปัสสนาภาวนา” [โสตถุฌาน-ญาณ ๑๖] ซึ่งประกอบด้วย “วิปัสสนาภูมิ-ปัญญาภูมิ” ได้แก่ ชั้น ๕-อายตนะ ๑๒-อินทรี ๒๒-ปฏิจสุมุปปาท ๑๒-ปฏิจสุมุปปินนธรรมทั้งหลาย-อริยสัจ ๔ รวมทั้ง ไตรลักษณ์ และองค์ธรรมเครื่องสนับสนุนความตรัสรู้และอริยมรรค คือ (๑) “โพธิปักขิยธรรม ๓๗” ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔-สัมมปฺปธาน ๔-อิทธิบาท ๔-อินทรี ๕-พละ ๕-โพชฌงค์ ๗-มรรค ๘

ฉะนั้น ให้สังเกตว่า “สติปัฏฐาน ๔-จตุสติปัฏฐาน” นั้น จัดอยู่ใน ข้อ ๑ ของ “โพธิปักขิยธรรม ๓๗” ซึ่งจะปฏิบัติทางอันยิ่งด้านแรกแห่งการปฏิบัติธรรมในเบื้องต้นของพระพุทธศาสนานี้ เพราะถ้า “สติ” และ “สัมปชัญญะ” เกิดบกพร่อง วิปัสสนา มีอาการหลงเสียสติ คงมาปฏิบัติธรรมไม่ได้ หรือเข้ามาบวชเป็นภิกษุไม่ได้ ไม่เหมาะแก่การสืบทอดพระศาสนา อันนี้ ไม่ว่าจะเป็ทางโลกหรือทางธรรม คนเสียสติฟุ้งซ่านไม่เป็นที่ตองการทั้งสองฝ่ายอย่างแน่นอน แต่พวกหลงอำนาจพยอมรับได้ เพราะเขียวยารักษาได้ง่ายหน่อย ด้วยการให้ลูกยอ อาการก็ทุเลาลงได้พอสมควร ผู้ที่มี “ทิฏฐิ” สูง เชื่อมมั่นในตนเองมากเกินไป ไม่ยอมรับความอนุเคราะห์ช่วยเหลือจากผู้อื่น ไม่มีอัปมาทธรรม คือ มีกัลยาณมิตรเป็นเพื่อนหรือผู้ชี้แนะ หรือคบหา “ผู้รู้-สัตบุรุษ-อุดมบุรุษ-พระอรหันตชีนาสพ” ที่หมายถึง “บัณฑิต” โดยรวม ไม่เจริญอุคคมมงคล [มงคล ๓๘] ในข้อ ๒ “ปญฺทิตานญจ เสวนา” คือ “คบบัณฑิต” ผู้มีปัญญามาก และ ข้อ ๓ “บุชา จ บุชเชนียาน” คือ “บูชาคนที่ควรบูชา” ผู้ทรงธรรม ผู้เป็นบุพการี เป็นต้น ผู้เป็นบัณฑิตได้ เพราะด้วยเหตุ ๔ ประการ ดังนี้

- (๑) ความเป็นผู้ฉลาดในธาตุ
- (๒) ความเป็นผู้ฉลาดในอายตนะ
- (๓) ความเป็นผู้ฉลาดในปฏิจสุมุปปาท
- (๔) ความเป็นผู้ฉลาดในฐานะ และอฐานะ คือ เหตุที่เป็นไปได้ และเป็นไปไม่ได้



นอกจากนี้ ยังหมายถึง “ผู้มีปัญญา” โดยประกอบด้วยปัญญาตามนัย ดังต่อไปนี้

(๑) ปัญญามาก

ผู้มีปัญญามาก เพราะกำหนดถือเอาคุณคือศีลมาก กำหนดถือเอาคุณคือสมาธิ คุณคือปัญญา คุณคือวิมุตติ คุณคือวิมุตติญาณทัสสนะมาก กำหนดถือเอาฐานะและอฐานะมาก สมบัติเป็นเครื่องอยู่มาก อริยสังฆมาก สติปัญญา สัมมัปปธาน อิทธิบาทมาก อินทรีย์ พละ โพชฌงค์มาก อริยมรรคมาก สามัญญผลมาก อภิญญามาก นิพพานอันเป็นปรมัตถ์มาก

(๒) ปัญญากว้าง

ผู้มีปัญญากว้าง เพราะญาณ [ปัญญา] กว้างเป็นไปในขั้นต่างๆ ญาณเป็นไปในธาตุต่างๆ กว้าง ในอายตนะต่างๆ กว้าง ในปฏิจักษุสมบัติต่างๆ กว้าง ในการได้สัจจะต่างๆ กว้าง ในอรรถ ธรรม นิรุตติ ปฏิภาณต่างๆ กว้าง ในคุณคือศีลต่างๆ กว้าง ในคุณคือ สมาธิ ปัญญา วิมุตติ [อริยธรรม ๔] และ วิมุตติญาณทัสสนะ ต่างๆ กว้าง ในฐานะและมีใช้ฐานะต่างๆ กว้าง ในสมบัติเครื่องอยู่ต่างๆ กว้าง ในอริยสังฆต่างๆ กว้าง ในสติปัญญาต่างๆ กว้าง ในสัมมัปปธาน อิทธิบาท อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ต่างๆ กว้าง ในอริยมรรค สามัญญผล อภิญญาต่างๆ กว้าง ในนิพพานอันเป็นปรมัตถ์ ล่วงธรรมอันทั่วไปแก่ชนต่างๆ กว้าง

(๓) ปัญญาร่าเริง

ผู้มีปัญญาร่าเริง เพราะบุคคลบางคนในโลกนี้มากด้วยความร่าเริง มากด้วยความรู้ มากด้วยความยินดี มากด้วยความปราโมทย์ “บำเพ็ญศีลบำเพ็ญอินทรีย์สังวร-บำเพ็ญโภชนมัตตัญญา-ชาคริยานุโยค” [อปัณณกปฏิปทา ๓] คือ ปฏิปทาที่เป็นส่วนแก่นสารเนื้อแท้ ซึ่งจะนำผู้ปฏิบัติให้ถึงความเจริญอกงามในธรรม เป็นผู้ดำเนินอยู่ในแนวทางแห่งความปลอดภัยจากทุกข้ออย่างแน่นอน ไม่ผิดพลาด] “ศีลขั้น-สมาธิขั้น-ปัญญาขั้น-วิมุตติขั้น-วิมุตติญาณทัสสนขั้น” [ธรรมขั้น ๕] เป็นผู้มากด้วยความปราโมทย์ รู้แจ้งฐานะและมีใช้ฐานะ เป็นผู้มากด้วยความร่าเริงบำเพ็ญสมบัติเป็นเครื่องอยู่ให้บริบูรณ์ เป็นผู้มากด้วยความร่าเริงแทงตลอดอริยสังข์ เพราะยัง สติปัญญา สัมมัปปธาน อิทธิบาท อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ อริยมรรค ให้เจริญ เป็นผู้มากด้วยความร่าเริง ทำให้แจ้งสามัญญผล แทงตลอดอภิญญาทั้งหลาย เป็นผู้มากด้วยความร่าเริง มากด้วยความรู้ ความยินดีและความปราโมทย์ กระทำให้แจ้งพระนิพพานอันเป็นปรมัตถ์

(๔) ปัญญา่องไว

ผู้มีปัญญา่องไว เพราะแล่นไปเร็ว ยังรู้อย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน [อินทรีย์ ๖] หรือรู้อยู่ในที่ใกล้ทั้งหมด โดยความเป็นของไม่เที่ยง แล่นไปเร็ว โดยความเป็นทุกข์ แล่นไปสู่เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง [เวทนา ๕] สู้วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต และ ปัจจุบัน [รวมทั้ง สังขาร-วิญญาณ] ทั้งหมดโดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็น



อนัตตา แล่นไปเร็วยัง จักขุ [อายุตนะ ๑๒] นามรูป สฬายตนะ [อินทรีย์ ๖] ผัสสะ เวทนา ตัณหา อupaทาน ภพ ชรา มรณะ ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา แล่นไปเร็วในนิพพาน อันเป็นที่ดับรูป เพราะใคร่ครวญพิจารณาทำให้แจ้ง ทำให้เด่นชัดว่า ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะอรรถว่าสิ้นไป ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า น่ากลัว ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะอรรถว่าไม่มีแก่นสาร แล่นไปเร็วในพระนิพพานอันเป็นที่ดับ ชรามรณะ โดยทำให้แจ้งชัดว่า เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักขุ [อายุตนะ ๑๒] นามรูป สฬายตนะ [อินทรีย์ ๖] ผัสสะ เวทนา ตัณหา อupaทาน ภพ ชรา มรณะ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะอรรถว่าสิ้นไป แยกไป และแปรปรวน แล่นไปเร็วในพระนิพพานอันเป็นที่ดับ ชรา มรณะ โดยใคร่ครวญ พิจารณา ทำให้แจ้ง [กาล ๓ หรือ ญาณ ๓ = อดีตังสญาณ-อนาคตังสญาณ-ปัจจุปปันนังสญาณ] ทำให้เด่นชัดว่า รูป ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เสียง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน กลิ่น ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน รส ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน กาย ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ใจ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน วิญญาณ จักขุ-รูป หู-เสียง จมูก-กลิ่น ลิ้น-รส กาย-โณภูมัพพะ ใจ-ธรรมารมณ [อายุตนะ ๑๒] นามรูป สฬายตนะ [อินทรีย์ ๖] ผัสสะ เวทนา ตัณหา อupaทาน ภพ ชรา มรณะ [พร้อมด้วย โสกะ-ปริเทวะ-ทุกข์-โทมนัส-และ-อุปายาส] ทั้งหมดไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความคลายกำหนดเป็นธรรมดา มีความดับเป็นธรรมดา

(๕) ปัญญาคม

ผู้มีปัญญาคม เพราะตัดกิเลสได้เร็ว ไม่ให้กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก ที่ให้เกิดขึ้นแล้ว อาศัยอยู่ ไม่ให้อกุศล ธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้วๆ เล่าๆ ไม่ให้ ราคะ-ความกำหนัดติดใจ โทสะ-ความคิดประทุษร้ายเขา โมหะ-ความหลง โกรธ-ความโกรธ อุปนาหะ-ความผูกโกรธ มกขะ-ความลบหลู่คุณท่าน ปลาสะ-ยกตัวเทียมท่าน มัจฉริยะ-ความตระหนี่ มายา-มารยา साโดย-ความโอ้อวด หลอกเขา ถัมภะ-ความหัวดี สारัมภะ-ความแข่งดี มานะ-ความถือตัวทะนงตน อติมานะ-ดูหมิ่นเขา มทะ-ความมัวเมา ปมาทะ-ความประมาทละเลยเลินเล่อ กิเลสทั้งปวง ทุจริตทั้งปวง อภิสังขารทั้งปวง กรรมอันนำไปสู่ภพทั้งปวง อาศัยอยู่ คือ ละ ได้แก่ บรรเทา หมายความว่า ทำให้มีที่สุด ให้ถึงความไม่มี เจริญด้วย อริยมรรค ๔ สามัญผล ๔ ปฏิสัมภिता ๔ และอภิญญา ๖ ย่อมเป็นอันบุคคลนี้บรรลุแล้ว คือ ทำให้แจ้งแล้ว ได้แก่ ถูกต้องแล้วด้วยปัญญาในอาสนะเดียว

(๖) ปัญญาหลักแหลม

ผู้มีปัญญาหลักแหลม เพราะบุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้มากด้วยความหวาดเสียว มากด้วยความสะอุ้ง มากไปด้วยความรำคาญ มากไปด้วยความไม่ยินดี มากไปด้วยความไม่ยินดียิ่งในสังขารทั้งปวง เมินหน้าไม่ยินดีในสังขารทั้งปวง ย่อมเจาะ คือทำลายกองโลภะที่ไม่เคยเจาะไม่เคยทำลายมา



ก่อน เพราะเจาะ คือ ทำลาย กองโทสะ กองโมหะ โภคะอุปนาหะ มกฺขะ ปลาสะ มัจฉริยะ มายา
สาโดย ถัมภะ สารัมภะ มานะ อติมานะ มทะ ปมาทะ กรรมที่จะให้ไปสู่ภพทั้งหมด ที่ยังไม่เคย
ทำลายมาก่อน

นอกจากนี้ ยังหมายถึง (๑) มหาปัญญา = ปัญญาใหญ่ (๒) ปุณฺณปัญญา = ปัญญาแน่นหนา (๓) ชวนปัญญา =
ปัญญาเร็ว (๔) ติกขปัญญา = ปัญญาคมกล้า และ (๕) นิพเพธิกปัญญา = ปัญญาทำลายกิเลส และให้พิจารณา
ถึง “ปัญญา ๗” ที่บุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยังความเป็น “บัณฑิต” อันเกิดจากการเจริญอนุปัสสนา
ทั้ง ๗ ได้แก่

- (๑) “อนิจจานุปัสสนา” คือ พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง ซึ่งบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยัง
“ชวนปัญญา” [ปัญญาเร็ว] ให้บริบูรณ์
- (๒) “ทุกขานุปัสสนา” คือ พิจารณาเห็นสภาพแห่งทุกข์ ซึ่งบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยัง
“นิพเพธิกปัญญา” [ปัญญาทำลายกิเลส] ให้บริบูรณ์
- (๓) “อนัตตานุปัสสนา” คือ พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน ซึ่งบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยัง
“มหาปัญญา” [ปัญญามาก] ให้บริบูรณ์
- (๔) “นิพพิทานุปัสสนา” คือ พิจารณาเห็นความเบื่อหน่าย ซึ่งบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยัง
“ติกขปัญญา” [ปัญญาคมกล้า] ให้บริบูรณ์
- (๕) “วิราทานุปัสสนา” คือ พิจารณาเห็นความคลายกำหนดในราคะ ซึ่งบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มาก
แล้ว ย่อมยัง “วิบุลปัญญา” [ปัญญากว้างขวาง] ให้บริบูรณ์
- (๖) “นิโรธานุปัสสนา” คือ การพิจารณาเห็นความดับแห่งสมุทัยโดยความเป็นเหตุเกิด ซึ่งบุคคล
เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยัง “คัมภีรปัญญา” [ปัญญาลึกซึ้ง] ให้บริบูรณ์
- (๗) “ปฏินิสสัคคานุปัสสนา” คือ พิจารณาความถื่อมั่นตั้งไว้โดยความถื่อผิผิตถื่อมั่น ซึ่งบุคคลเจริญ
แล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยัง “อัสสามันตปัญญา” [ปัญญาไม่ไกล] ให้บริบูรณ์

ข้อที่พึงพิจารณาอย่างละเอียดลึกซึ้ง คือ องค์ความรู้ที่เกิดขึ้นเพิ่มเติมที่ไม่ได้เขียนไว้ในคำบรรยาย ที่ผู้อ่าน
ต้องคิดได้เอง [Go-Between-the-Line Thoughts] นั่นคือ ผู้อ่านต้องสามารถต่อยอดองค์ความรู้เพิ่มเติมได้
ด้วยตนเอง มิฉะนั้น การเจริญภาวนาไม่เกิดปัญญา คือ “ผู้ไม่มีปัญญา” สำหรับการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ใน
หัวข้อสุดท้ายนี้ คือ “ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน” ที่ผู้ปฏิบัติธรรม – โยคาวจรผู้บำเพ็ญเพียรภาวนานั้น ต้องทำ
ความเข้าใจเกี่ยวกับ คำว่า “ธรรม” ให้ดีขึ้นก่อน ก่อนที่จะเข้าไปพิจารณาบรรดาธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เมื่อ
ไม่รู้จริง [อญฺญาณํ = ไม่มีปัญญาหยั่งรู้] แล้วยังกลับเป็นผู้ทำหน้าที่พิจารณาไตรตรอง ย่อมเป็นการเลี้ยวทาง
ปัญญา มีอันตรายมาก เพราะ “อวิชา ๔-อวิชา ๘” [ไม่รู้ร้อยสัจจ ๔ ไม่รู้กาล ๓ ไม่รู้ปฏิจสมุปบาท ๑๒
ย่อมเป็นผู้ไม่รู้จริงไม่รู้แจ้ง] ผสมผสานกับ “โมหะ” คือ “ตมะ-ตโม” หมายถึง “ความมืด-ความปกปิด”
ทั้งหลาย เช่น โมหะปกปิดพระรัตนตรัย “อวิชาคือโมหะ” [รากเหง้าแห่งอกุศล] ย่อมทำให้



เกิดวิปลาตวิปริตทางความเห็น คือ “มิจฉาทิฏฐิ” ได้ อย่างรู้ไม่เท่าทัน เพราะถือผิดเป็นสาระสำคัญแห่งตน คือ เป็น “ชนผู้หลงทิศ” เพราะฉะนั้น คำว่า “ธรรม” หมายถึง สิ่งที่ปรากฏ ปรากฏการณ์ เหตุการณ์ สภาวะธรรม นั่นคือ “**ปรมาตตัจจะแห่งอภิธรรม**” ให้พิจารณาวิเคราะห์และสังเคราะห์การนำเสนอหลักธรรม ในพระพุทธศาสนาในอันดับเบื้องต้นก่อนที่จะเข้าไปเจริญ “**ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน**” ดังนี้

- (๑) ชื่อหลักธรรม คือ “**ข้อสรุปที่เป็นเชิงนิรนัย**” [Inductive Law] ที่พิจารณาเชิงสังเคราะห์ พร้อมด้วยคำนิยามรายละเอียดของหลักธรรมนั้น = หน่วยรวมหลักที่มีระบบโครงสร้าง ประกอบด้วยหน่วยย่อยหลายๆ หน่วยมารวมกัน ที่เกิดขึ้นพร้อมกันหรือดับเสื่อมไปพร้อมกัน ในกาลเดียวกัน โดยการเปรียบเทียบและเทียบเคียงในส่วนของความสัมพันธ์ที่เหมือนกันที่เป็นลักษณะร่วมหรือ “**ลักษณะสากล**” [Universality] คือ การพิจารณาหาความเหมือนในความต่างเพื่อหาข้อสรุปทั่วไป
- (๒) ชื่อรายข้อธรรมย่อย คือ “**ข้อสรุปที่เป็นเชิงอุปนัย**” [Deductive Rules] ที่พิจารณาเชิงวิเคราะห์ พร้อมด้วยคำนิยามรายละเอียดของข้อธรรมย่อยนั้นๆ = หน่วยย่อยหลายๆ หน่วยที่แยกแยะตามเอกลักษณ์เฉพาะตน ที่เป็นองค์ประกอบในระบบโครงสร้างของหน่วยรวมหลัก โดยการเปรียบเทียบและเทียบเคียงในส่วนที่เป็นความแตกต่าง [หน่วยธรรมย่อย] ที่เป็น “**ลักษณะเฉพาะตน**” [Uniqueness] ในความเหมือนกัน [หลักธรรมแกนหลัก] แล้วจัดเป็นหมวดหมู่ซึ่งเป็นข้อสรุปย่อยทั่วไป
- (๓) ให้พิจารณาถึงลักษณะแห่งสังขตลักษณะที่ประกอบด้วย (๑) “**ความเกิด-การอุบัติขึ้น**” (๒) “**ความดำรงอยู่-ความตั้งอยู่**” และ (๓) “**ความดับ-ความเสื่อม**” อันแสดงถึงสภาวะของรูปธรรมและนามธรรมได้ ให้พิจารณาถึงหลักธรรม ๓ ประการ คือ (๑) “**ปฏิจสมุปบาท ๑๒**” และ (๒) “**ไตรลักษณ์**” อันนำไปสู่ความรู้แจ้งแทงตลอดใน (๓) “**อริยสัจ ๔**” กล่าวโดยสรุป องค์ประกอบทั้งหมดระหว่าง “**หลักธรรมแกน**” กับ “**ข้อธรรมย่อย**” ทั้งหมดนั้นย่อมประกอบด้วย ๔ ส่วน ได้แก่ (๑) มีความเป็นไปร่วมกัน [สหหุตติ] (๒) ทั้งเกิดขึ้นด้วยกันพร้อมเป็นอันเดียว [เอกุปปาตะ] (๓) ทั้งดับด้วยกันพร้อมเป็นอันเดียว [เอกนิโรธะ] และ (๔) มีแหล่ง [มหากุตรูป] เป็นที่อาศัยร่วมกันเป็นอันเดียว [เอกนิสสยะ]

ให้พิจารณาตัวอย่างการกำหนดหลักธรรมที่ปรากฏในพระอภิธรรมไตรปิฎก ดัง ตัวอย่าง หลักธรรมแกน กับ ข้อธรรมย่อย พร้อมด้วยคำนิยาม ข้างล่างนี้



“ทวารุติ ๓” หมายถึง ความประพฤติชั่ว ประพฤติไม่ดี ได้แก่ [= หลักกรรมแกน]

(๑) “กายทวารุติ” คือ ความประพฤติชั่วด้วยกาย ซึ่งประกอบด้วย ๓ ข้อ ได้แก่ ปาณาติบาต อทินนาทาน และกามสุมิฉณาจาร [= ข้อธรรมย่อย]

(๒) “วจีทวารุติ” คือ ความประพฤติชั่วด้วยวาจา ซึ่งประกอบด้วย ๔ ข้อ ได้แก่ มุสาวาท ปิสุณาวาจา ผรุสวาจา และสัมผัปปลาปะ [= ข้อธรรมย่อย]

(๓) “มโนทวารุติ” คือ ความประพฤติชั่วด้วยใจ ซึ่งประกอบด้วย ๓ ข้อ ได้แก่ อภิชฌา พยาบาท และมิจฉาทิฎฐิ [= ข้อธรรมย่อย]

เมื่อนำ “หลักกรรม” นี้ มาพิจารณาใน “สติปัฏฐาน ๔” คือ การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริง คือ ตามที่สิ่งนั้นๆ มันเป็นอย่างมัน ย่อมหาข้อสรุปได้ว่า “**ธรรมนี้สักเพียงแต่ธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา**” ในอันดับต่อไปนี้ ให้พิจารณาถึงนิยามของข้อธรรมย่อย “**ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน**” ดังนี้

“**ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน**” หมายถึง การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า “**เป็นแต่เพียงธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา**” คือ มีสติอยู่พร้อมด้วยความรู้ชัดธรรมทั้งหลาย ได้แก่ (๑) นีวรณ ๕ (๒) ขันธ์ ๕ (๓) आयตนะ ๑๒ (๔) โภขณงค์ ๓ และ (๕) อริยสัจ ๔ ว่าคืออะไร เป็นอย่างไร มีในตนหรือไม่ เกิดขึ้น เจริญบริบูรณ์ และดับไปได้อย่างไร เป็นต้น ตามที่เป็นจริงของมันอย่างนั้นๆ

ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

(๑) นีวรณบรรพ

ให้พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ “**นีวรณ ๕**” ได้แก่ (๑) เมื่อกามฉันทะมีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า กามฉันทะมีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา (๒) เมื่อกามฉันทะไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า กามฉันทะไม่มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา อนึ่ง (๓) กามฉันทะที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วยกามฉันทะ (๔) ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๕) กามฉันทะที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย

อีกอย่างหนึ่ง (๑) เมื่อพยาบาทมีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า พยาบาทมีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา (๒) เมื่อพยาบาทไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า พยาบาทไม่มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา อนึ่ง (๓) พยาบาทที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๔) พยาบาทที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๕) พยาบาทที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย



อีกอย่างหนึ่ง (๑) เมื่อถีนมิทระมีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า ถีนมิทระมีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา (๒) เมื่อถีนมิทระไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า ถีนมิทระไม่มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา อนึ่ง (๓) ถีนมิทระที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๔) ถีนมิทระที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๕) ถีนมิทระที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไป ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย

อีกอย่างหนึ่ง (๑) เมื่ออุทธัจจกุกกุจะมิอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า อุทธัจจกุกกุจะมิอยู่ ณ ภายในจิตของเรา (๒) เมื่ออุทธัจจกุกกุจะไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า อุทธัจจกุกกุจะไม่มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา อนึ่ง (๓) อุทธัจจกุกกุจะที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๔) อุทธัจจกุกกุจะที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๕) อุทธัจจกุกกุจะที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย

อีกอย่างหนึ่ง (๑) เมื่อวิจิจจนามิอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า วิจิจจนามิอยู่ ณ ภายในจิตของเรา (๒) เมื่อวิจิจจนาไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า วิจิจจนาไม่มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา อนึ่ง (๓) วิจิจจนาที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๔) วิจิจจนาที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๕) วิจิจจนาที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไป ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย

ด้วยเหตุนี้ (๑) ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในบ้าง (๒) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกบ้าง (๓) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง (๔) พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง (๕) พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในธรรมบ้าง (๖) พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในธรรมบ้าง อยู่ อนึ่ง (๗) ให้มีสติตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพียงสักว่า ความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น ย่อมเป็นผู้อันค้นหาและทักขุไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไรๆ ในโลก ย่อมได้ชื่อว่า “พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ นีวรณ ๕ อยู่”

(๒) ชั้นบรรพ

ให้พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ “อุปาทานขันธ ๕” ได้แก่ (๑) ให้พิจารณาเห็นดังนี้ว่า อย่างนี้รูป อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งรูป อย่างนี้ความดับแห่งรูป (๒) อย่างนี้เวทนา อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งเวทนา อย่างนี้ความดับแห่งเวทนา (๓) อย่างนี้สัญญา อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งสัญญา อย่างนี้ความดับแห่งสัญญา (๔) อย่างนี้สังขาร อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งสังขาร อย่างนี้ความดับแห่งสังขาร (๕) อย่างนี้วิญญาณ อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ อย่างนี้ความดับแห่งวิญญาณ

ด้วยเหตุดังนี้ (๑) ย่อมพิจารณาเป็นธรรมในธรรมภายในบ้าง (๒) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกบ้าง (๓) พิจารณาเห็นธรรมทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง (๔) พิจารณาเห็น



ธรรมคือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง (๕) พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในธรรมบ้าง (๖) พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในธรรมบ้าง อยู่ อนึ่ง (๗) ให้มีสติตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น ย่อมเป็นผู้อันค้นหาและทวิภูฏิมิไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถ่อมมันอะไรๆ ในโลก ย่อมได้ชื่อว่า “พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อุปาทานขันธ ๕ อยู่”

(๓) อายตนบรรพ

ให้พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ “อายตนะภายในและภายนอก ๖” [อายตนะ ๑๒] ได้แก่ (๑) ย่อมรู้จักตา รู้จักรูป และรู้จัก **สังโยชน์** [กิเลสอันผูกใจสัตว์ ธรรมที่มัดสัตว์ไว้กับวัฏฏทุกข์ หรือผูกกรรมไว้กับผล] ได้แก่ **สักกายทิฏฐิ**—ความเห็นว่าเป็นตัวของตน เช่น เห็นรูป เห็นเวทนา เห็นวิญญาน เป็นตัวของตน เป็นต้น **วิจิกิจฉา**—ความสงสัย ความลังเล ไม่แน่ใจ **สีลัพพตปรามาส**—ความถ่อมมันคิดพรต โดยสักว่าทำตามๆ กัน ไปอย่างมกมายเห็นว่าจะบริสุทธฺ์หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและวัตร **กามราคะ**—ความกำหนัดในกาม ความคิดใจในกามคุณ **ปฏิฆะ**—ความกระทบกระทั่งในใจ ความหงุดหงิดขัดเคือง **อรูปราคะ**—ความคิดใจในอารมณ์แห่งอรูปรมาณ **มานะ**—ความสำคัญตน **อุทธัจจะ**—ความฟุ้งซ่าน **อวิชชา**—ความไม่รู้จริง ความหลง] ที่อาศัยตาและรูปทั้งสองนั้นเกิดขึ้น อนึ่ง (๒) สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๓) สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด (๔) ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๕) ย่อมรู้จักตา รู้จักรูป และรู้จักสังโยชน์ที่อาศัยตาและรูปทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น

(๑) ย่อมรู้จักหู รู้จักเสียง และรู้จัก **สังโยชน์** [กิเลสอันผูกใจสัตว์ ธรรมที่มัดสัตว์ไว้กับวัฏฏทุกข์ หรือผูกกรรมไว้กับผล] ที่อาศัยหูและเสียงทั้งสองนั้นเกิดขึ้น อนึ่ง (๒) สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๓) สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด (๔) ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๕) ย่อมรู้จักหู รู้จักเสียง และรู้จักสังโยชน์ที่อาศัยหูและเสียงทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น

(๑) ย่อมรู้จักจมูก รู้จักกลิ่น และรู้จัก **สังโยชน์** [กิเลสอันผูกใจสัตว์ ธรรมที่มัดสัตว์ไว้กับวัฏฏทุกข์ หรือผูกกรรมไว้กับผล] ที่อาศัยจมูกและกลิ่นทั้งสองนั้นเกิดขึ้น อนึ่ง (๒) สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๓) สังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเสียได้ด้วยประการใด (๔) ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สังโยชน์ที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๕) ย่อมรู้จักจมูก รู้จักกลิ่น และรู้จักสังโยชน์ที่อาศัยจมูกและกลิ่นทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น

(๑) ย่อมรู้จักลิ้น รู้จักรส และรู้จัก **สังโยชน์** [กิเลสอันผูกใจสัตว์ ธรรมที่มัดสัตว์ไว้กับวัฏฏทุกข์ หรือผูกกรรมไว้กับผล] ที่อาศัยลิ้นและรสทั้งสองนั้นเกิดขึ้น อนึ่ง (๒) สังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นด้วย



ประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๓) สัจโชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเอียดได้ด้วยประการใด (๔) ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สัจโชน์ที่ละเอียดแล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๕) ย่อมรู้จักสิ้น รู้จักรส และรู้จักสังโชน์ที่อาศัยสิ้นและรสทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น

(๑) ย่อมรู้จักกาย รู้จักโณภูฐัพพะ และรู้จัก **สังโชน์** [กิเลสอันผูกใจสัตว์ ธรรมที่มัดสัตว์ไว้กับวัฏฏทุกข์ หรือผูกกรรมไว้กับผล] ที่อาศัยกายและโณภูฐัพพะทั้งสองนั้นเกิดขึ้น อนึ่ง (๒) สัจโชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๓) สัจโชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเอียดได้ด้วยประการใด (๔) ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สัจโชน์ที่ละเอียดแล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๕) ย่อมรู้จักกาย รู้จักโณภูฐัพพะ และรู้จักสังโชน์ที่อาศัยกายและโณภูฐัพพะทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น

(๑) ย่อมรู้จักใจ รู้จักธรรมารมณฺ์และรู้จัก **สังโชน์** [กิเลสอันผูกใจสัตว์ ธรรมที่มัดสัตว์ไว้กับวัฏฏทุกข์ หรือผูกกรรมไว้กับผล] ที่อาศัยใจและธรรมารมณฺ์ทั้งสองนั้นเกิดขึ้น อนึ่ง (๒) สัจโชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๓) สัจโชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเอียดได้ด้วยประการใด (๔) ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย สัจโชน์ที่ละเอียดแล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๕) ย่อมรู้จักใจ รู้จักธรรมารมณฺ์ และรู้จักสังโชน์ที่อาศัยใจและธรรมารมณฺ์ทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น

อนึ่ง (๑) สัจโชน์ที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๒) สัจโชน์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะละเอียดได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๓) สัจโชน์ที่ละเอียดแล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย ด้วยเหตุนี้ (๔) ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในบ้าง (๕) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกบ้าง (๖) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง (๗) พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง (๘) พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในธรรมบ้าง (๙) พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในธรรมบ้าง อยู่
อนึ่ง (๕) ให้มีสติตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น ย่อมเป็นผู้อันค้นหาและทักขณฺ์ไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไรๆ ในโลก ย่อมได้ชื่อว่า **“พิจารณาเห็นธรรมคืออายตนะภายในและอายตนะภายนอก ๖ อยู่”**

(๔) โพชฌงคบรรพ

ให้พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ **“โพชฌงค ๗”** ได้แก่ (๑) เมื่อสติสัมโพชฌงคมีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงคมีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา (๒) เมื่อสติสัมโพชฌงคไม่มีอยู่ ณ ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงคไม่มีอยู่ ณ ภายในจิตของเรา อนึ่ง (๓) สติสัมโพชฌงคที่ยังไม่เกิด จะเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย (๔) สติสัมโพชฌงคที่เกิดขึ้นแล้ว จะเจริญบริบูรณ์ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย



ด้วยเหตุนี้ (๑) ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในบ้าง (๒) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอก บ้าง (๓) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง (๔) พิจารณาเห็นธรรมคือความ เกิดขึ้นในธรรมบ้าง (๕) พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในธรรมบ้าง (๖) พิจารณาเห็นธรรมคือทั้ง ความเกิดขึ้นความเสื่อมในธรรมบ้าง อยู่ อนึ่ง (๖) ให้มีสติตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น ย่อมเป็นผู้อันค้นหาและทักขุไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไรๆ ใน โลก จึงชื่อว่า “พิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือโพชฌงค์ ๗ อยู่”

(๕) สัจจบรรพ

ให้พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ “อริยสัจจ ๔” ได้แก่ (๑) ย่อมรู้ชัดตามเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์ สมุทัยนี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ด้วยเหตุนี้ (๒) ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรม ภายในบ้าง (๓) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกบ้าง (๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายใน ทั้งภายนอกบ้าง (๕) พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง (๖) พิจารณาเห็นธรรมคือความ เสื่อมในธรรมบ้าง (๗) พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในธรรมบ้าง อยู่ อนึ่ง (๘) ให้มีสติตั้งมั่น อยู่ว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น ย่อมเป็นผู้อัน ค้นหาและทักขุไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไรๆ ใน โลก ย่อมได้ชื่อว่า “พิจารณาเห็นธรรมใน ธรรมคืออริยสัจ ๔ อยู่”

(๑) ให้พิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ “ทุกขอริยสัจจ” ได้แก่ (๑) แม้ชาติก็เป็นทุกข์ (๒) แม้ชรา ก็ เป็นทุกข์ (๓) แม้มรณะก็เป็นทุกข์ (๔) แม้ โสกะ-ปริเทวะ-ทุกข์-โทมนัส-อุปายาส ก็เป็นทุกข์ (๕) ความประจวบกับสิ่งไม่เป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์ (๖) ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์ (๗) ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ แม้อันนั้นก็เป็นทุกข์ โดยย่อ “อุปาทานขันธทั้ง ๕ เป็นทุกข์”

คำว่า “ชาติ” หมายถึง ความเกิด ความบังเกิด ความหยั่งลงเกิด เกิดจำเพาะ ความปรากฏแห่ง ขันธ ความได้อายตนะครบในหมู่สัตว์นั้นๆ

คำว่า “ชรา” หมายถึง ความแก่ ภาวะของความแก่ ฟันหลุด ผมหงอก หนังย่น ความเสื่อมแห่ง อายุ ความแก่แห่งอ้อมแห่งอินทรีย์ในหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ

คำว่า “มรณะ” หมายถึง ความเคลื่อน ภาวะของความเคลื่อนความแตกทำลาย ความหายไป มฤตยูความตาย การทำกาละ ความทำลายแห่งขันธ ความทอดทิ้งซากศพไว้ ความขาดแห่ง ชีวิตินทรีย์ในหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ



คำว่า “โศกะ” หมายถึง ความแสบใจ กิริยาที่แสบใจ ภาวะของบุคคลผู้แสบใจ ความผวก ฌ
ภายใน ความแสบผวก ฌ ภายในของบุคคลผู้ประกอบด้วยความพิบัติน้อยอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูก
ธรรมคือทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว

คำว่า “ปริเทวะ” หมายถึง ความคร่ำครวญ ความร่ำไรร่ำพัน กิริยาที่คร่ำครวญ กิริยาที่ร่ำไรร่ำพัน
ภาวะของบุคคลผู้คร่ำครวญ ภาวะของบุคคลผู้ร่ำไรร่ำพันของบุคคลผู้ประกอบด้วยความพิบัต
น้อยอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูกธรรมคือทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบแล้ว

คำว่า “ทุกข์” หมายถึง ความลำบากทางกาย ความไม่สำราญทางกาย ความเสวยอารมณ์อันเป็น
ทุกข์ไม่สำราญ เกิดแต่กายสัมผัส

คำว่า “โทมนัส” หมายถึง ความทุกข์ทางจิต ความไม่สำราญทางจิต ความเสวยอารมณ์ อันเป็น
ทุกข์ไม่สำราญ เกิดแต่มนัสสัมผัส

คำว่า “อุปายาส” หมายถึง ความแค้น ความคับแค้น ภาวะของบุคคลผู้แค้น ภาวะของบุคคลผู้คับ
แค้นของบุคคลผู้ประกอบด้วยความพิบัติน้อยอย่างใดอย่างหนึ่ง ผู้ถูกธรรมคือทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง
กระทบแล้ว

คำว่า “ความประจบกับสัตว์และสังขารไม่เป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์” หมายถึง ความประจบความ
พรั่งพร้อม ความร่วม ความระคนด้วย รูป-เสียง-กลิ่น-รส-โผฏฐัพพะ [อินทรีย์ ๕] อันไม่น่า
ปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ หรือด้วยบุคคลผู้ปรารถนาสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ปรารถนาสิ่ง
ที่ไม่เกื้อกูล ปรารถนา ความไม่ผาสุก ปรารถนาความไม่เกษมจาก โยคะ [สภาวะอันประกอบ
สัตว์ไว้ในภพ หรือผูกกรรมไว้กับวิบาก ได้แก่ กามโยคะ-ภวโยคะ-ทัญญูโยคะ-อวิชาโยคะ]
ซึ่งมีแก่ผู้นั้น

คำว่า “ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารเป็นที่รักก็เป็นทุกข์” หมายถึง ความไม่ประจบ
ความไม่พรั่งพร้อม ความไม่ร่วม ความไม่ระคนด้วย รูป-เสียง-กลิ่น-รส-โผฏฐัพพะ [อินทรีย์
๕] อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ หรือด้วยบุคคลผู้ปรารถนาประโยชน์ปรารถนาสิ่งที่ไม่เกื้อกูล
ปรารถนาความผาสุก ปรารถนาความเกษมจาก โยคะ [สภาวะอันประกอบสัตว์ไว้ในภพ หรือ
ผูกกรรมไว้กับวิบาก] ซึ่งมีแก่ผู้นั้น คือ มารดา บิดา พี่ชาย น้องชาย พี่หญิง น้องหญิง มิตร
อำมาตย์ หรือญาติสาโลหิต

คำว่า “ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้แม้ผู้นั้นก็เป็นทุกข์” หมายถึง ความปรารถนาข้อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้
มีความเกิด เป็นธรรมดา อย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราไม่เพียงมีความเกิด เป็นธรรมดา ขอความเกิด
อย่ามีมาถึงเราเลย ผู้นั้นสัตว์ไม่เพียงได้สมความปรารถนา



ความปรารถนาค่อมบังเกิดแก่สัตว์ผู้มี ความแก่ เป็นธรรมดา ความปรารถนาค่อมบังเกิดแก่สัตว์
ผู้มีความเจ็บเป็นธรรมดา อย่างนี้ว่า โอนอ ขอเราไม่พึงมีความแก่ เป็นธรรมดา ขอความแก่
อย่ามีมาถึงเราเลย ข้อนี้สัตว์ไม่พึงได้สมความปรารถนา

ความปรารถนาค่อมบังเกิดแก่สัตว์ “ผู้มี โสกะ-ปริเทวะ-ทุกข-โทมนัส-อุปายาส เป็นธรรมดา”
อย่างนี้ว่า โอนอ ขอเราไม่พึงมี โสกะ-ปริเทวะ-ทุกข-โทมนัส-อุปายาส เป็นธรรมดา ขอ โส
กะ-ปริเทวะ-ทุกข-โทมนัส-อุปายาส อย่ามีมาถึงเราเลย ข้อนี้ สัตว์ไม่พึงได้สมความ
ปรารถนา ก็โดยย่อ “อุปทานขันธทั้ง ๕ เป็นทุกข” คือ รูป-เวทนา-สัญญา-สังขาร-วิญญาณ ที่
เรียกว่า “ทุกขอริยสังข”

- (๒) “ทุกขสมุทัยอริยสังข” หมายถึง ตัณหานี้ใด อันมีความเกิดอีก ประกอบด้วยนันทิราคะ
เพติดเพตินยังนักในอารมณ์นั้นๆ คือ กามตัณหา-ภวตัณหา-วิภวตัณหา [ตัณหา ๓] (๑) ที่ใดเป็น
ที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหานั้น เมื่อจะเกิดข่อมเกิดในที่นั้น เมื่อจะตั้งอยู่ ข่อมตั้งอยู่在那里
อะไรเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก (๒) ตา-หู-จมูก-ลิ้น-กาย-ใจ [อินทรี ๖] เป็นที่รักที่เจริญใจ
ในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิด ข่อมเกิดที่นั่น เมื่อจะตั้งอยู่ ข่อมตั้งอยู่ที่นั่น (๓) รูป-เสียง-กลิ่น-รส-
โผฏฐัพพะ-ธรรมารมณ์ [อารมณ์ ๖] เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหา เมื่อจะเกิด ข่อมเกิดที่นี้
เมื่อจะตั้งอยู่ ข่อมตั้งอยู่ที่นี้ (๔) จักขุวิญญาณ-โสตวิญญาณ-ฆานวิญญาณ-ชีวหาวิญญาณ-กาย
วิญญาณ-มโนวิญญาณ [วิญญาณ ๖] เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิด ข่อมเกิดที่นี้
เมื่อจะตั้งอยู่ ข่อมตั้งอยู่ที่นี้ (๕) จักขุสัมผัส-โสตสัมผัส-ฆานสัมผัส-ชีวหาสัมผัส-กายสัมผัส-
มโนสัมผัส [ผัสสะ ๖] เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิด ข่อมเกิดที่นี้ เมื่อจะตั้งอยู่
ข่อมตั้งอยู่ที่นี้ (๖) จักขุสัมผัสสชาเวทนา-โสตสัมผัสสชาเวทนา-ฆานสัมผัสสชาเวทนา-ชีวหา
สัมผัสสชาเวทนา-กายสัมผัสสชาเวทนา-มโนสัมผัสสชาเวทนา [เวทนา ๖] เป็นที่รักที่เจริญใจ
ในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิด ข่อมเกิดที่นี้ เมื่อจะตั้งอยู่ ข่อมตั้งอยู่ที่นี้ (๗) รูปสัญญา-สัพพัญญา-
คันธสัญญา-รสสัญญา-โผฏฐัพพสัญญา-ธัมมสัญญา [สัญญา ๖] เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก
ตัณหา เมื่อจะเกิด ข่อมเกิดที่นี้ เมื่อจะตั้งอยู่ ข่อมตั้งอยู่ที่นี้ (๘) รูปสัญญาเจตนา-สัพพัญญาเจตนา-
คันธสัญญาเจตนา-รสสัญญาเจตนา-โผฏฐัพพสัญญาเจตนา-ธัมมสัญญาเจตนา [สัญญาเจตนา ๖] เป็นที่รักที่
เจริญใจในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิด ข่อมเกิดที่นี้ เมื่อจะตั้งอยู่ ข่อมตั้งอยู่ที่นี้ (๙) รูปตัณหา-สัพพ
ตัณหา-คันธตัณหา-รสตัณหา-โผฏฐัพพตัณหา-ธัมมตัณหา [ตัณหา ๖] เป็นที่รักที่เจริญใจใน
โลก ตัณหาเมื่อจะเกิด ข่อมเกิดที่นี้ เมื่อจะตั้งอยู่ ข่อมตั้งอยู่ที่นี้ (๑๐) รูปวิตก-สัพพวิตก-คันธ
วิตก-รสวิตก-โผฏฐัพพวิตก-ธัมมวิตก [วิตก ๖] เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิด
ข่อมเกิดที่นี้ เมื่อจะตั้งอยู่ ข่อมตั้งอยู่ที่นี้ (๑๑) รูปพิจารณา-สัพพพิจารณา-คันธพิจารณา-รสพิจารณา-
โผฏฐัพพพิจารณา-ธัมมพิจารณา [พิจารณา ๖] เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิด ข่อมเกิดที่นี้
เมื่อจะตั้งอยู่ ข่อมตั้งอยู่ที่นี้ โดยย่อ เรียกว่า “ทุกขสมุทัยอริยสังข”



(๓) “**ทุกขนิโรธอริยสังข์**” หมายถึง ความดับด้วยสามารถความสํารอกโดยไม่เหลือ ความสละ ความสละคืน ความปล่อยวาง ความไม่มีอาลัยในคํานั่น กัคคํานั่น เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่ไหน เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นั้น (๑) ที่ใดเป็นที่รักที่เจริญใจในโลก คํานั่น เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นั้น เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นั้น (๒) ก้อะไรเป็นที่รักเจริญใจในโลก ตา-หู-จมูก-ลิ้น-กาย-ใจ [อินทริย์ ๖] เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก คํานั่น เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ (๓) รูป-เสียง-กลิ่น-รส-โผฏฐัพพะ-ธรรมารมณ์ [อารมณ์ ๖] เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก คํานั่น เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ (๔) จักขุวิญญาณ-โสตวิญญาณ-ฆานวิญญาณ-ชีวหาวิญญาณ-กายวิญญาณ-มโนวิญญาณ [วิญญาณ ๖] เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก คํานั่น เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ (๕) จักขุสัมผัส-โสตสัมผัส-ฆานสัมผัส-ชีวหาสัมผัส-กายสัมผัส-มโนสัมผัส [ผัสสะ ๖] เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก คํานั่น เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ (๖) จักขุสัมผัสสชาเวทนา-โสตสัมผัสสชาเวทนา-ฆานสัมผัสสชาเวทนา-ชีวหาสัมผัสสชาเวทนา-กายสัมผัสสชาเวทนา-มโนสัมผัสสชาเวทนา [เวทนา ๖] เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก คํานั่น เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ (๗) รูปสัญญา-สัททสัญญา-คันธสัญญา-รสสัญญา-โผฏฐัพพสัญญา-ธัมมสัญญา [สัญญา ๖] เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก คํานั่น เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ (๘) รูปสัญญาเจตนา-สัททสัญญาเจตนา-คันธสัญญาเจตนา-รสสัญญาเจตนา-โผฏฐัพพสัญญาเจตนา-ธัมมสัญญาเจตนา [สัญญาเจตนา ๖] เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก คํานั่น เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ (๙) รูปตัณหา-สัททตัณหา-คันธตัณหา-รสตัณหา-โผฏฐัพพตัณหา-ธัมมตัณหา [ตัณหา ๖] เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก คํานั่น เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ (๑๐) รูปวิตก-สัททวิตก-คันธวิตก-รสวิตก-โผฏฐัพพวิตก-ธัมมวิตก [วิตก ๖] เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก คํานั่น เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ (๑๑) รูปวิจาร์-สัททวิจาร์-คันธวิจาร์-รสวิจาร์-โผฏฐัพพวิจาร์-ธัมมวิจาร์ [วิจาร์ ๖] เป็นที่รักที่เจริญใจในโลก คํานั่น เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ เมื่อบุคคลจะละ ย่อมละเสียได้ในที่นี้ โดยย่อ เรียกว่า “**ทุกขนิโรธอริยสังข์**”

(๔) “**ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์**” หมายถึง อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฎฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ

คำว่า “**สัมมาทิฎฐิ**” หมายถึง ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในเหตุให้ทุกข์เกิด ความรู้ในความดับทุกข์ ความรู้ในข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์

คำว่า “**สัมมาสังกัปปะ**” หมายถึง ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในความไม่พยายาหา ความดำริในอันไม่เบียดเบียน



คำว่า “สัมมวาจา” หมายถึง การงดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากการพูดต่อเสียด งดเว้นจาก
พูดคำหยาบ งดเว้นจากพูดเพื่อเจ้า

คำว่า “สัมมากัมมันตะ” หมายถึง การงดเว้นจากล้างผลาญชีวิต งดเว้นจากถือเอาสิ่งของที่เข
มิได้ให้ งดเว้นจากการประพฤตินอก

คำว่า “สัมมาอาชีวะ” หมายถึง อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ละการเลี้ยงชีพที่ผิด สำเร็จการเลี้ยงชีพ
ด้วยการเลี้ยงชีพที่ชอบ

คำว่า “สัมมวาเย” หมายถึง เกิดฉันทะพยายาม ปราศจากความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อ
มิให้อกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิดบังเกิดขึ้น เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่บังเกิดขึ้นแล้ว
เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดบังเกิดขึ้น เพื่อความตั้งอยู่ไม่เลือนหาย เจริญยิ่งไปพลุลย์มีขึ้น เต็ม
เปี่ยม แห่งกุศลธรรมที่บังเกิดขึ้นแล้ว

คำว่า “สัมมาสติ” หมายถึง พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัด
อภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ
มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มี
สัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มี
ความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัด อภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

คำว่า “สัมมามหาวิ” หมายถึง สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรม ย่อมเข้าถึง **ปฐมฌาน** มีวิตก
วิจารณ์ มีปีติ และ สุข เกิดแต่เวทิกอยู่ ย่อมเข้าถึง **ทุติยฌาน** มีความผ่องใสแห่งจิตในภายใน เป็น
ธรรมเอกผุดขึ้น เพราะ วิตก วิจารณ์ สงบไป ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีปีติ และ สุข อันเกิดแต่สมาธิอยู่
มีอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย [เจตสิก-จิต] เพราะปีติสิ้นไปเข้าถึง **ตติย
ฌาน** ที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข ย่อมเข้าถึง
จตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ และดับโสมนัสโทมนัสก่อนๆ ได้ มี
อุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่

โดยย่อ เรียกว่า “**ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ**”

ดังนั้น (๑) ย่อมพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในบ้าง (๒) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอก
บ้าง (๓) พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในธรรมบ้าง (๔) พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อม
ในธรรมบ้าง (๕) พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในธรรมบ้าง อยู่ ออหนึ่ง (๖)
มีสติ ตั้งมั่นอยู่ว่า ธรรมมีอยู่ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น เธอเป็นผู้อัน
ค้นหาและทักสิไม่อาศัยอยู่แล้ว และไม่ถือมั่นอะไรๆ ในโลก คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้อย่างนี้



ย่อมได้ชื่อว่า “พิจารณาเห็นธรรมอยู่”

กล่าวโดยสรุป ผู้ใดผู้หนึ่ง พึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้ อย่างนี้ตลอด ๗ ปี เขาพึงหวังผล ๒ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ (๑) พระอรหัตตผลในปัจจุบัน หรือ (๒) เมื่อยังมีขันธปัญหา [อุปาทิ-
ขันธ ๕-สังโยชน์] เหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๗ ปี ยกเว้น ผู้ใดผู้หนึ่ง พึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้
อย่างนี้ ตลอด ๖ ปี ๕ ปี ๔ ปี ๓ ปี ๒ ปี ๑ ปี หรือ ตลอด ๗ เดือน เขาพึงหวังผล ๒ ประการ คือ
(๑) พระอรหัตตผลในปัจจุบัน หรือ (๒) เมื่ออุปาทิ (สังโยชน์) มีเหลืออยู่ เป็นพระอนาคามี ๗
เดือน ยกไว้ ผู้ใดผู้หนึ่ง พึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ นี้ อย่างนี้ตลอด ๖ เดือน ๕ เดือน ๔ เดือน ๓
เดือน ๒ เดือน ๑ เดือน กึ่งเดือน หรือ อย่างนี้ตลอด ๗ วัน เขาพึงหวังผล ๒ ประการ อย่างใด
อย่างหนึ่ง คือ (๑) พระอรหัตตผลในปัจจุบัน หรือ (๒) เมื่ออุปาทิ (สังโยชน์) ยังเหลืออยู่ เป็น
พระอนาคามี ๗ วัน

ด้วยเหตุนี้ การเจริญธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานนั้น เป็นเรื่องระดับปัญญาเชิงทฤษฎีโดยเฉพาะ ที่ต้องพัฒนา
พิจารณาธรรมอย่างสืบเนื่องที่สม่ำเสมอ โดยจำแนกธรรมออกเป็น ๓ ประการ ดังนี้

- (๑) อกุศลธรรม ประกอบด้วย นีวรณ ๕-ขันธ ๕-อายตนะ ๑๒ [บาป]
- (๒) กุศลธรรม ประกอบด้วย โภชณงค์ ๗ [บุญ-ฉาน]
- (๓) อัพยาทธรรม ประกอบด้วย อริยสัจ ๔ [วิวิธกุ-ขันธวินมุต-อมตชาติ]

(๑) อกุศลธรรม

หมวดอกุศลธรรมนี้ ประกอบด้วย “นีวรณ-ขันธ ๕-อายตนะ ๑๒” ดังนี้ ซึ่ง คำว่า “นีวรณ” หมายถึง
ข้อธรรมแต่ละอย่างต่อไปนี้

- (๑) “นีวรณ ๕” หมายถึง สิ่งที่กั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรม ธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุคุณ
ความดี อกุศลธรรมที่ทำให้จิตให้เศร้าหมองและทำปัญญาให้อ่อนกำลัง ซึ่งเป็น “ปริยภูฐาน
กิเลส” คือ กิเลสอย่างกลาง ที่ครอบงำจิตใจ ได้แก่ กามฉันทะ คือ ความพอใจในกาม ความ
ต้องการกามคุณ ๑ พยาบาท คือ ความคิดร้าย ความขัดเคืองแค้นใจ ๑ ถีนมิทชะ คือ วามหดหู่
และเซื่องซึม ๑ อุทธัจจกุกกุกจะ คือ ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ ความกระวนกระวายกลุ่มกังวล
๑ และ วิจิกิจฉา คือ ความลังเลสงสัย ๑
- (๒) “อวิชชา ๔” คือ ความไม่รู้จริงในอริยสัจ “อวิชชา ๘” คือ ความไม่รู้จริงในอริยสัจ ๔ ญาณ
๓ [กาลทั้ง ๓] และ ปฏิจาสมุปบาท ๑๒ รวมทั้ง ปฏิจาสมุปบันธธรรมทั้งหมด
- (๓) “อรติ” คือ ความซึ่งเคียด ความไม่ยินดีด้วย ความริษยา ความกระสัน ความไม่พอใจในกุศล
ธรรมทั้งหลาย การนี้กุดหมันภิกษุผู้มีศีล ความไม่ยินดีในศาสนา [“ความไม่ยินดี” คือ ความ
ไม่ยินดียิ่ง ความไม่เอกริมย์ ความกระสัน ความสะดุ้งในเสนาสนะทั้งหลายอันสังัด หรือใน
ธรรมทั้งหลาย อันเป็นอริกุศลอย่างใดอย่างหนึ่ง] นั่นคือ บรรเทาความไม่ยินดี



ด้วยปราโมทย์ ที่เกิดขึ้นในสันดานของตน ให้เป็น “ผู้กระสันในธรรม” คือ “อริกุศล” และใน
เสนาสนะอันสงัด คำว่า “อริตริตสโห” คือ ความเบื่อน่ายในธรรมที่เป็นกุศลอันยิ่ง และใน
เสนาสนะอันสงัด และ คำว่า “รติ” คือ ความยินดีในกามคุณ ๕ ฉะนั้น ธรรมที่ควรละให้มาก
คือ “ธรรม ๓” ซึ่งตรงกันข้ามกับกุศลธรรม ได้แก่ ความเป็นผู้ไม่สันโดษ ๑ ความไม่มี
สัมปชัญญะ ๑ ความเป็นผู้มีความปรารถนามาก ๑

- (๔) “อกุศลธรรมทั้งปวง” [กิเลส ๑๐-อุปกิเลส ๑๖] ให้พิจารณาเจริญในธรรมฝ่ายกุศล ได้แก่
“ความเป็นผู้สันโดษ” อันพึงให้เจริญ เพื่อละความเป็นผู้ไม่สันโดษ ๑ “สัมปชัญญะ” อันพึงให้
เจริญ เพื่อละความไม่มีสัมปชัญญะ ๑ “ความเป็นผู้มีความปรารถนาล้น” อันพึงให้เจริญ เพื่อ
ละความเป็นผู้มีความปรารถนามาก ๑

สำหรับ “ขั้น ๕-อายตนะ ๑๒” คือ กองแห่งชีวิตทั้ง ๕ ซึ่งคือตัวตนของเรา ที่รับรู้สภาวะธรรมต่างๆ
ผ่านอายตนะทั้ง ๑๒ ประการ ที่มี “สัญญาเจตนา ๖” เข้าไปปรุงแต่งสภาวะธรรม [อารมณ์ ๖-อารมณ์แห่ง
กรรมฐาน] ให้เกิดแก่กรรมทั้งหลายไม่สิ้นสุดในวัฏฏะ ที่สามารถอธิบายสภาวะธรรมดังกล่าวนี้ได้
“ปัจจุสมุปบาท ๑๒” อยากรู้ตาม เพื่อให้เข้าใจในเรื่องการละอกุศลธรรมทั้งหลายนั้น ให้พิจารณา
ธรรมอันเกี่ยวข้องกับ “ฌานสมาบัติ” และ “มหาวิปัสสนา ๑๘” โดยตรง ดังต่อไปนี้

ความหมายของคำว่า “ตถาคต”

อีกนัยหนึ่ง เหมือนอย่าง พระผู้มีพระภาคพระวิปัสสี เสด็จไปแล้ว ฯลฯ พระผู้มีพระภาค
พระกัสสปะ เสด็จไปแล้วฉันใด แม้ พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์นี้ ก็เหมือนฉันนั้นทีเดียว
ทรงละกามฉันทะด้วย “เนกขัมมะ” เสด็จไปแล้ว ทรงละพยาบาทด้วย “ความไม่พยาบาท-
อัปปรมาทะ” ทรงละดินมิทชะด้วย “อาโลกสัญญา” ทรงละอุทัจจกุกกุจะด้วย “ความไม่
ฟุ้งซ่าน” ทรงละวิกิจิจฉาด้วย “การกำหนดกรรม” เสด็จไปแล้ว ทรงทำลายอวิชชาด้วย “พระ
ปริชาญาณ” ทรงบรรเทาอริด้วย “ความปราโมทย์” ทรงเปิดบานประตูคือนิวรรณ์ด้วย
“ปฐมฌาน” ทรงยังวิตกและวิจารณ์ให้สงบด้วย “ทุติยฌาน” ทรงหน่ายปีติด้วย “ตติยฌาน”
ทรงละสุขและทุกข์ด้วย “จตุตถฌาน” ทรงก้าวล่วงรูปสัญญา ปุณณสัญญา และนันทตสัญญา
ด้วย “อากาสนัญญาตนสมาบัติ” ทรงก้าวล่วงอากาสนัญญาตนสัญญาด้วย “วิญญาณัญญา
ตนสมาบัติ” ทรงก้าวล่วงวิญญาณัญญาตนสัญญาด้วย “อากิญจัญญาตนสมาบัติ” ทรงก้าว
ล่วงอากิญจัญญาตนสัญญาด้วย “เนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ” เสด็จไปแล้ว ทรงละ
อนิจจสัญญาด้วย “อนิจจานุปัสสนา” ทรงละสุขสัญญาด้วย “ทุกขานุปัสสนา” ทรงละอึด
สัญญาด้วย “อนัตตานุปัสสนา” ทรงละความเพิลคเพิลด้วย “นิพพิทานุปัสสนา” ทรงละ
ความกำหนัดด้วย “วิราคานุปัสสนา” ทรงละสมุทัยด้วย “นิโรธานุปัสสนา” ทรงละความยึด
มั่นด้วย “ปฏินิสัสคคานุปัสสนา” ทรงละมนสัญญาด้วย “ขยานุปัสสนา” ทรงละความเพิ่มพูน



ด้วย “วยานุปัสสนา” ทรงละความขี้ขี้ด้วย “วิปริณามานุปัสสนา” ทรงละอนิมิตตสัญญา ด้วย “อนิมิตตานุปัสสนา” ทรงละการตั้งมั่นแห่งกิเลสด้วย “อัปป์นิหิตานุปัสสนา” ทรงละการยึดมั่นด้วย “สุญญตานุปัสสนา” ทรงละความยึดมั่นด้วยการยึดถือว่าเป็นสาระด้วย “อิทธิปัญญาธรรมวิปัสสนา” ทรงละความยึดมั่นโดยความลุ่มหลงด้วย “ยถาภูตญาณทัสสนะ” ทรงละความยึดมั่นในธรรมเป็นที่อาศัยด้วย “อาทิวานุปัสสนา” ทรงละการไม่พิจารณาสังขารด้วย “ปฏิสังขานุปัสสนา” ทรงละความยึดมั่นในการประกอบกิเลสด้วย “วิวิฏฐานุปัสสนา” ทรงหักกิเลสอันตั้งอยู่ร่วมกับทิวฏฐิด้วย “โสคาปตติมรรค” ทรงละกิเลสหยาบด้วย “สกทาคามิมรรค” ทรงเพิกกิเลสอย่างละเอียดด้วย “อนาคามิมรรค” ทรงตัดกิเลสทั้งหมดได้ด้วย “อรหัตตมรรค” เสด็จไปแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า “ตถาคต” เพราะเสด็จไปอย่างนั้น เป็นอย่างนี้

(๒) กุศลธรรม

ความหมายของคำว่า “กุศลธรรม” หมายถึง “ฌานกุศล” [รูปฌาน ๔-อรุปรฌาน ๔ = สมابดี ๘] ที่เกี่ยวเนื่องด้วย “โลกุตตรธรรม” คือ “โพชฌงค์ ๗” หมายถึง องค์ธรรมเครื่องตรัสรู้ อันเป็น “สมาธิในวิปัสสนา-จิตตวิปัสสนา” ซึ่งทั้งหมดหมายถึงถึง “ธรรมในธรรมแห่งธัมมานุปัสสนาสติปัญญา” ซึ่งผู้ปฏิบัติธรรม-โยคาวจรผู้บำเพ็ญเพียรภาวนาต้องตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า “ธรรมนี้สักเป็นแต่เพียงธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา” ดังรายละเอียดต่อไปนี้

“โพชฌงค์ ๗” หมายถึง ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ ได้แก่

- (๑) “สติ” — ความระลึกได้—สำนึกพร้อมอยู่—ใจอยู่กับกิจ—จิตอยู่กับเรื่อง ย่อมทำให้เกิด “อุปปัญฐาน” คือ สติชัด ประกอบด้วย “สัมปชัญญะ ๔”
- (๒) “ธัมมวิจยะ” — ความเพียรธรรม—ความสอดส่องสืบค้นธรรม—สามารถจำแนกแจกธรรมได้ ทำให้เกิด “ญาณ” คือ ความรู้ที่คมชัด
- (๓) “วิริยะ” — ความเพียรบากบั่นเพื่อทำดีละชั่ว ทำให้เกิด “ปัดคาหะ” คือ ความเพียรที่พอดี ที่ตื่นตัวอยู่เป็นนิตย์ ชำระจิตมิให้มีนิวรณ์ คือ “ชาครียานุโยค” หรือ หมั่นประกอบกุศลธรรม คือ “กุศลธัมมานุโยค”
- (๔) “ปีติ” — ความอิมใจ ความคัมค้ำในใจ ทำให้เกิด “อิโมกข์” คือ สรทธาแรงกล้าที่ทำให้ใจผ่องใสท่วมล้นอย่างยิ่ง
- (๕) “ปลัสัทธิ” — ความผ่อนคลายสงบเย็นกายใจ—ความอิมใจปลาบปลื้ม ทำให้เกิด “สุข” คือ ความสุขนำชื่นทั่วทั้งตัวที่ประณีตอย่างยิ่ง



- (๖) “สมาธิ” —ความมีใจตั้งมั่น—จิตสงบแน่วแน่ในอารมณ์เดียว—ไม่ฟุ้งซ่าน ทำให้เกิด “จตุตถฌาน—อัปนาสมาธิ” คือ สมาธิที่แน่วแน่ หรือ “เอกัคคตา” คือ ความมีอารมณ์เป็นอันเดียวตามระดับชั้นฌานทั้ง ๔ จนเป็นสมาธิในวิปัสสนา
- (๗) “อุเบกขา” —ความมีใจเป็นกลางที่ลงตัวสนิทเพราะเห็นตามเป็นจริง ทำให้เกิด “ัตตรมัชฌัตตตา—ัตตรมัชฌัตตอุเบกขา” คือ ความเป็นกลางในอารมณ์นั้นๆ ที่ผ่านเข้ามา ภาวะที่จิตและเจตสิกตั้งอยู่ในความเป็นกลาง

(๓) อัพยากตธรรม

ความหมายของคำว่า “อัพยากตธรรม” ณ ที่นี้ หมายถึง ข้อประพฤติปฏิบัติอันประเสริฐที่ทำให้บรรลุถึงความตรัสรู้ใน “สัมโพธิญาณ” ได้ คือ เป็นผู้ที่มีปัญญามากที่สุดที่รู้แจ้งใน “อริยสัจจธรรม” อย่างแท้จริง นั่นคือ “อริยสัจจ ๔” ด้วยมี “ปฏิปทาอันดีเยี่ยม” ที่เรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” ซึ่งหมายถึง “อริยมรรคมีองค์ ๘” อันเป็นธรรมที่นำผู้ปฏิบัติละออกจากโลก หนีสังขารธรรมทั้งหลาย [ขันธวินิมุติ-วิวัฏฏะ] ไปสู่ “นิพพาน—อมตธาตุ” ปัญญาความรู้ที่เกิดขึ้นดังกล่าวนี้ เรียกว่า “ปรมัตถธรรม ๔” [เจตสิก ๕๒—จิต ๘๘—รูป ๒๘—นิพพาน ๒] ที่เกี่ยวข้องกับองค์ความรู้ใน “ขันธ ๕” ที่ปราศจาก กิเลสตัณหา-กิเลสอาสวะทั้งหลาย อันเป็น “ปรมัตถสัจจะแห่งพระอภิธรรม” ในประการสุดแห่งการปฏิบัติธรรม ก็ต้องถึงข้อสรุปที่ว่า “สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยง ๑ สังขารทั้งหลาย เป็นทุกข์ ๑ ธรรมทั้งหลาย ไม่ใช่ตัวตน ๑” [ให้พิจารณาในธรรมนิยาม ๓ และไตรลักษณ์] ถ้ามโนสิกการธรรมทั้งหลาย [สภาวะธรรม] ไม่ได้ถึงขั้นนี้ ย่อมทำให้ “อกุศลธรรม” ครอบงำจิตใจ เป็นอันตรายต่อการประพฤติพรหมจรรย์ในพระธรรมวินัยนี้ คือ “การเกิดอโรธ” มักมากในกามคุณทั้ง ๕ และเบื่อหน่ายความสงบระงับใน “วิเวกแห่งจิต” อันเป็นจุดตายแห่งการเจริญธรรมทั้งปวง คือ “ไฟชั่ว—เบื่อความดี” ฉะนั้น การเข้าถึง “อริยสัจจธรรม” ด้วยอริยมรรคนั้น ก็เพียงเป็นแต่เครื่องมือให้บรรลุความตรัสรู้ “สัมโพธิ” เท่านั้น จะไปยึดมั่นถือติดอยู่ “กุศลธรรม” ก็ไม่ได้ จะไปยึดมั่นถือติดอยู่ “อกุศลธรรม” ก็ไม่ได้ เช่นกัน เพราะความหมายของ “นิพพาน” คือ ไม่ยึดมั่นถือมั่นใน “กาม-ภพ-วิภพ” แต่ให้เข้าถึง “โลกุตตระ” เท่านั้น ที่เป็น “อมตธาตุ” เท่านั้น นั่นคือ “อนุปาทิสถนิพพาน” คือ นิพพานไม่มีอุปาทิเหลือ ไม่มีขันธ ๕ เหลืออยู่แม้หน่วยนิด ที่เรียกว่า “นิสสรณนิโรธ” ดับด้วยสลัดออกได้ หรือดับด้วยปลดปล่อยไป คือ ดับกิเลสเสร็จสิ้นแล้วดำรงอยู่ในภาวะที่กิเลสดับแล้วนั้นยังยืนตลอดไป ได้แก่ “อมตธาตุ” คือ “นิพพาน” [อนุปาทิสถนิพพาน] คำว่า “นิโรธ ๕” หมายถึง ความดับกิเลส ภาวะไร้กิเลสและไม่มีทุกข์เกิดขึ้น ได้แก่ (๑) “วิกขัมภณนิโรธ” คือ ดับด้วยข่มไว้ นีรวรณด้วยฌานตลอดเวลาที่อยู่ในฌานนั้น (๒) “ตทังคนิโรธ” คือ ดับด้วยองค์นั้นๆ ที่เป็นปฏิปักษ์กัน (๓) “สมุจเจทนิโรธ” คือ ดับด้วยตัดขาดโดยโลกุตตรมรรค (๔) “ปฏิบัติสลัทธนิโรธ” คือ ดับด้วยสงบระงับโดยอาศัยโลกุตตรมรรคดับกิเลสเด็ดขาดไปแล้วบรรลุโลกุตตรผล (๕) “นิสสรณนิโรธ” คือ ดับด้วยสลัดออกได้ หรือดับด้วยปลดปล่อยไป คือ ดับกิเลสเสร็จ



สิ้นแล้วดำรงอยู่ในภาวะที่กิเลสดับแล้วนั้นยังยื่นตลอดไป อนึ่ง มีไวพจน์ตรงกับ (๑) “**ปหาน ๕**” คือ การละกิเลส (๒) “**วิมุตติ ๕**” คือ ความหลุดพ้น (๓) “**วิเวก ๕**” คือ ความสงบ-ความปลีกออก และ (๔) “**วิราคะ ๕**” ความคลายกำหนด-ความสารถออกได้ อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะ เป็น อริยมรรคมีองค์ ๘- อริยสัจ ๔-นิโรธ ๕ หรือ ธรรมทั้งหลายที่นอกเหนือจากนี้ ไม่ว่าจะ เป็น “**สังฆตธรรม**” หรือ “**อสังฆตธรรม**” ก็ตาม ล้วนสรุปลงด้วยข้อสรุปยุติในการเจริญ “**สัมมานุสัสสนาสติปัญญา**” ที่ว่า “**ธรรมนี้สัก เป็นแต่เพียงธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา**”

กล่าวโดยสรุป ในการปฏิบัติธรรม หรือการบำเพ็ญเพียรภาวนา นั้น จุดหมายสำคัญยิ่งแห่งสัมมาปฏิบัติอัน ยิ่ง คือ (๑) การเกิดปัญญาเห็นธรรมตามที่เป็นจริง ด้วยข้อปฏิบัติแห่งมัชฌิมาปฏิปทาด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ และ (๒) การเกิดปัญญาตรัสรู้ธรรมในธรรมทั้งหลาย ได้แก่ กุศลธรรม-อกุศลธรรม-อภัยกตธรรม ด้วยข้อ ปฏิบัติแห่งมัชฌิมาปฏิปทาด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ เช่นกัน (๓) การลงความเห็นในข้อสรุปทั่วไป ที่เป็น หลักธรรม “**ธรรมนิยาม ๓**” คือ “**สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง สังขารทั้งหลาย เป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายล้วน ไม่ใช่ตัวตน**” การปฏิบัติธรรมที่ถูกต้องวิธี ระลึกรู้จักคิดแยกแยะจำแนกธรรมได้ถูกต้อง ย่อมเห็นอาณาจักรแห่งธรรมที่เป็นจริงตามกำหนดธรรมคา คือ “**กฎธรรมชาติ**” ฉะนั้น การปฏิบัติธรรมไม่ว่าผู้ปฏิบัติธรรม โยคาวจรผู้ บำเพ็ญเพียรภาวนา จะเลือกธรรมข้อใดมาพิจารณาในกรรมฐาน ก็จะสามารถบรรลุความตรัสรู้ได้เช่นกัน เพียงแต่ว่า จะทำได้ช้าหรือเร็วได้อย่างไร เพราะการเข้าถึงพร้อมด้วยธรรมใดๆ นั้น ย่อมเกิดขึ้นภายใต้หลัก แนวคิดด้วย “**มัชฌิมาปฏิปทา**” ที่ต้องยึดมั่นในข้อปฏิบัติโดย “**อริยมรรคมีองค์ ๘**” การได้เห็นธรรมอื่นใด นอกเหนือจากนี้ ย่อมเป็นได้แค่ธรรมรองที่เข้ามาสนับสนุนให้เกิดความตรัสรู้เท่านั้น ไม่ใช่เส้นทางหลักแห่ง อริยมรรค [พวกฤทธิ์อันเกิดจากสมณะหรือฆานสมาบัติ อันไม่ได้นำมาใช้เป็นเครื่องมือในการดับทุกข์] อัน เป็นเหตุทำให้จิตฟุ้งซ่านออกจากเส้นทางแห่งอริยมรรค เพราะยังไม่เข้าใจลึกซึ้งในความหมายแห่ง “**นิพพาน**” อันเป็น “**ธาตุบริสุทธิแห่งธรรมชาติ**” อย่างแท้จริง โดยเริ่มรู้ได้ตั้งแต่การเจริญสติปัญญา ๔ เพราะมนุษย์จะรู้ทุกสิ่งทุกอย่างแห่งสรรพสิ่งในธรรมชาติได้นั้น ต้องอาศัย “**ความมีความเพียร-ความมีสติ- ความมีสัมปชัญญะ**” ที่สัมปยุตต์ด้วย “**ความมีสมาธิ**” ซึ่งจะทำให้เกิด “**ปัญญามาก**” [โยนิโสมนสิการ] และ ความเป็นผู้มี “**ปัญญาความรู้**” [จินตามยปัญญา-สุตมยปัญญา-ภาวนามยปัญญา] ย่อมเป็นผู้มีเครื่องมือสำคัญ ยิ่งแห่งความหลุดพ้น เช่นกัน.

